

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Studying the Formation of Separate Letters in Nasta'liq Script
According to Taj al-Din Ahmad Wazir's Anthology
(Bayaz)
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

بررسی شکل‌گیری حروف منفصل در خط نستعلیق براساس بیاض تاج‌الدین احمد وزیر*

دلارام کاردار طهران^۱، حمیدرضا قلیچ‌خانی^۲

۱. کارشناس ارشد نسخه‌شناسی و مرمت نسخه‌های خطی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

۲. دکتری مطالعات نسخ خطی، انشگاه دولتی دهلی، هند.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۱۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۳۰

چکیده

بیان مسئله: از نیمه نخست سده هشتم ه. ق. جنبش ابداع قلم‌های خاص ایرانیان آغاز شد و نتیجه، پیدایش سه خط تعلیق، نستعلیق و در سده‌های بعد، شکسته نستعلیق بود. نیک می‌دانیم که وضع اقلام به یک‌باره صورت نگرفته بلکه به تدریج تکامل یافته، از این رو هدف اصلی این پژوهش بررسی سیر تغییرات به‌کاررفته در حروف منفصل نستعلیق است. هدف دیگر این پژوهش، بررسی میزان تأثیرگذاری خط نسخ و تعلیق بر پیدایش نستعلیق است.

هدف پژوهش: با توجه به اشارات قبل و همچنین با استناد به این نظر که میرعلی تبریزی خط نستعلیق را به کمال رسانده و پیش از آن، این خط در شیراز به ظهور رسیده و وجود نسخه ارزشمند بیاض تاج‌الدین احمد وزیر در کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان، که یکی از نسخه‌های خطی نفیسی است که به سال ۷۸۲ ه. ق. در شیراز برای تاج‌الدین احمد وزیر، که در زمان سلطنت شاه شجاع (۷۶۰-۷۸۶ ه. ق.) وزارت فارس را بر عهده داشته، فراهم شده است، در این پژوهش، به بررسی پیدایش و شکل‌گیری حروف منفصل خط نستعلیق در سده هشتم ه. ق. در ایران و با تأکید بر این بیاض، پرداخته شده است.

روش پژوهش: به منظور مقایسه، نسخه خطی «شاهنامه باینسقری» به عنوان شاخص خط نستعلیق پس از میرعلی تبریزی در نظر گرفته شده و پس از شناسایی خطوط نستعلیق آغازین در بیاض تاج‌الدین احمد و گروه‌بندی آنان، بررسی بر روی خطوط بیاض و مقایسه میان آن‌ها و خطوط شاخص صورت گرفته است. نتیجه‌گیری: نتایج حاصل نشان می‌دهد که میرعلی تبریزی یگانه واضع خط نستعلیق نیست بلکه سامان‌دهنده آن است، همچنین براساس مستندات، همزمان با میرعلی تبریزی، خط نستعلیق آغازین در شیراز نیز دیده شده است. از سوی دیگر می‌توان اذعان داشت که نستعلیق، برخلاف نظر عده‌ای که آن را نسخ‌کننده تعلیق می‌دانند، از ترکیب قواعد دو خط نسخ و تعلیق شکل گرفته است.

واژگان کلیدی: نستعلیق آغازین، حروف منفصل، میرعلی تبریزی، بیاض تاج‌الدین احمد وزیر، شیراز.

مقدمه

یافته و به کمال رسیده است. ممکن است که برخی از آثار هنری ایران بر اثر تأثیرات فرهنگی و اشتراک‌های نژادی و جغرافیایی با آثار دیگر کشورها، اختلاط پیدا کرده باشد و

شاید بتوان اذعان داشت که اوج خلاقیت هنرمندان مسلمان ایران، بیش از دیگر هنرها در هنر خوشنویسی تجلی و بروز

است که به راهنمایی دکتر «حمیدرضا قلیچ‌خانی» در سال ۱۳۹۵ در بنیاد ایران‌شناسی و دانشگاه شهید بهشتی از آن دفاع شده است. *نویسنده مسئول: ۰۹۱۵۳۲۱۶۹۶۶/delaramkardar@gmail.com

*این مقاله برگرفته از رساله کارشناسی ارشد «دلارام کاردار طهران» با عنوان «بررسی پیدایش و شکل‌گیری خط ایرانی نستعلیق در نسخه‌های سده هشتم ه. ق. براساس بیاض تاج‌الدین احمد وزیر»

گاه تشخیص‌ناپذیر باشد، اما شاید نتوان صفحه‌ای سیاه‌مشق به خط نستعلیق را به ملت و کشور دیگری نسبت داد. از این رو است که در بیشتر کشورهای عربی و همسایه ایران، به تعلیق و نستعلیق، خط فارسی (خط الفارسی) گفته می‌شود. نیک می‌دانیم که نسخه‌های بسیاری هست که پیش از میرعلی تبریزی یا همزمان با او به خط «نستعلیق آغازین»، نامی که مرحوم ایرج افشار بر این نوع خطوط نهاده، نوشته شده است. از دستنویس‌های موجود، چنین برمی‌آید که از اوایل سده هشتم ه. ق.، با تغییر شکل حروف نسخ و به‌کارگیری آن در نسخه‌های خطی فارسی و به‌ویژه دیوان شاعران، علاقه‌مندی هنرمندان در دستیابی به خطی مستقل و کاملاً ایرانی که همان نستعلیق است آشکار می‌شود. از این رو اصلی‌ترین هدف این پژوهش بررسی سیر تحول و تغییرات به‌کاررفته در حروف منفصل نستعلیق است. از سوی دیگر، از آغاز پیدایش نستعلیق تا امروز، اهل نظر برآنند که واژه نستعلیق از ترکیب دو واژه «نسخ» و «تعلیق» ساخته شده است؛ به دو معنا: نخست این که نستعلیق، نسخ‌کننده تعلیق است و با پیدایش آن، بازار خط تعلیق به سردی گراییده است. دوم آن که نستعلیق از حروف و قواعد دو خط نسخ و تعلیق ترکیب یافته است. این واژه تا سده دهم ه. ق.، بیشتر به شکل «نسخ تعلیق» و همچنین «نسخ‌تعلیق» به کار می‌رفت. از این رو هدف دیگر این پژوهش، بررسی میزان تأثیرپذیری نستعلیق از خطوط نسخ و تعلیق است. با توجه به اشارات قبل و همچنین وجود نسخه ارزشمند «بیاض تاج‌الدین احمد وزیر» در کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان، که یکی از نسخه‌های خطی نفیسی است که به سال ۷۸۲ ه. ق. در شیراز و برای تاج‌الدین احمد وزیر، که در زمان سلطنت شاه شجاع (۷۶۰-۷۸۶ ه. ق.) وزارت فارس را بر عهده داشته، فراهم شده است و ارزش این نسخه سبب شده یک مرتبه آن را به‌صورت فاکسیمیل و بار دیگر به صورت حروفچینی چاپ نمایند، این اشتیاق به‌وجود آمد تا با تأکید بر روی این نسخه ارزشمند، به بررسی پیدایش و شکل‌گیری خط نستعلیق در سده هشتم ه. ق. در ایران پرداخته شود. نکته قابل توجه در این بیاض، آن است که بیش از ۸۵ فقره مستقل در رشته‌های مختلف به زبان پارسی و عربی در آن وجود دارد که ۷۵ تن از چهره‌های سرشناس قرن هشتم ه. ق.، از آثار خود یا دیگران را انتخاب و به خط خود کتابت کرده‌اند. از این رو تنوع دستخط‌ها می‌تواند راهنمایی باشد برای رسیدن به مقصد مورد نظر که همان خط نستعلیق است و تاریخچه آن برای ما ایرانیان بسیار حائز اهمیت. در برخورد اول با نسخه خطی بیاض تاج‌الدین احمد وزیر و مشاهده دقیق دستخط‌های گوناگون به‌کاررفته در کتابت این نسخه، دریافت می‌شود که برخی خطوط آن

پیشینه تحقیق

در این پژوهش نیاز است که پیشینه در دو حوزه بررسی شود، نخست پژوهش‌هایی که در خصوص شکل‌گیری خط نستعلیق صورت گرفته و همچنین پژوهش‌هایی که درباره بیاض تاج‌الدین احمد وزیر انجام شده است. در خصوص شکل‌گیری خط نستعلیق، از گذشته تاکنون در منابع مختلف، هرچا از خط و خوشنویسی صحبت شده، بدون شک به خط نستعلیق به عنوان دومین خط ایرانی اشاره شده و گفته شده که این خط یا نسخ‌کننده تعلیق است یا حروف و قواعدش از ترکیب دو خط نسخ و تعلیق به دست آمده است. برخی از مهم‌ترین پژوهش‌های انجام‌شده عبارتند از: مقاله «تاریخچه تکوین خط نستعلیق» نوشته چهارزی (۱۳۸۰)؛ مقاله «پیدایش خط نستعلیق و میرعلی تبریزی» نوشته فاضل نیشابوری (۱۳۸۱)، مقاله «تکوین و تطور خط نستعلیق در سده هشتم و نهم ه. ق.» نوشته جباری (۱۳۸۷) که در آن به تعیین عوامل و شکل‌گیری خط نستعلیق، حوزه‌های جغرافیایی شکل‌گیری و چگونگی رواج آن در دوره‌های بعدی تا زمان میرعماد اشاره شده است. در مقاله «شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران و نقش آن بر پیدایش و تکامل خط نستعلیق» از شفیع علویچه و محرابی (۱۳۹۸) نیز مفردات بررسی نشده‌اند. در مقاله «سخنی در پیدایش نستعلیق»، خزایی و فرید (۱۳۹۲)، شرایط محیطی و اجتماعی جامعه در پیدایش هنرهای ایرانی را بررسی کرده‌اند. در نتیجه تاکنون حروف نستعلیق به صورت عملی تجزیه و تحلیل نشده‌اند تا نتیجه حاصل نشان دهد که دومین خط ایرانی «نسخ تعلیق» است یا «نسخ تعلیق».

همچنین به دلیل این که در این پژوهش، تأکید بر بیاض تاج‌الدین احمد وزیر است، بررسی پژوهش‌های صورت‌گرفته

گاه تشخیص‌ناپذیر باشد، اما شاید نتوان صفحه‌ای سیاه‌مشق به خط نستعلیق را به ملت و کشور دیگری نسبت داد. از این رو است که در بیشتر کشورهای عربی و همسایه ایران، به تعلیق و نستعلیق، خط فارسی (خط الفارسی) گفته می‌شود. نیک می‌دانیم که نسخه‌های بسیاری هست که پیش از میرعلی تبریزی یا همزمان با او به خط «نستعلیق آغازین»، نامی که مرحوم ایرج افشار بر این نوع خطوط نهاده، نوشته شده است. از دستنویس‌های موجود، چنین برمی‌آید که از اوایل سده هشتم ه. ق.، با تغییر شکل حروف نسخ و به‌کارگیری آن در نسخه‌های خطی فارسی و به‌ویژه دیوان شاعران، علاقه‌مندی هنرمندان در دستیابی به خطی مستقل و کاملاً ایرانی که همان نستعلیق است آشکار می‌شود. از این رو اصلی‌ترین هدف این پژوهش بررسی سیر تحول و تغییرات به‌کاررفته در حروف منفصل نستعلیق است. از سوی دیگر، از آغاز پیدایش نستعلیق تا امروز، اهل نظر برآنند که واژه نستعلیق از ترکیب دو واژه «نسخ» و «تعلیق» ساخته شده است؛ به دو معنا: نخست این که نستعلیق، نسخ‌کننده تعلیق است و با پیدایش آن، بازار خط تعلیق به سردی گراییده است. دوم آن که نستعلیق از حروف و قواعد دو خط نسخ و تعلیق ترکیب یافته است. این واژه تا سده دهم ه. ق.، بیشتر به شکل «نسخ تعلیق» و همچنین «نسخ‌تعلیق» به کار می‌رفت. از این رو هدف دیگر این پژوهش، بررسی میزان تأثیرپذیری نستعلیق از خطوط نسخ و تعلیق است. با توجه به اشارات قبل و همچنین وجود نسخه ارزشمند «بیاض تاج‌الدین احمد وزیر» در کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان، که یکی از نسخه‌های خطی نفیسی است که به سال ۷۸۲ ه. ق. در شیراز و برای تاج‌الدین احمد وزیر، که در زمان سلطنت شاه شجاع (۷۶۰-۷۸۶ ه. ق.) وزارت فارس را بر عهده داشته، فراهم شده است و ارزش این نسخه سبب شده یک مرتبه آن را به‌صورت فاکسیمیل و بار دیگر به صورت حروفچینی چاپ نمایند، این اشتیاق به‌وجود آمد تا با تأکید بر روی این نسخه ارزشمند، به بررسی پیدایش و شکل‌گیری خط نستعلیق در سده هشتم ه. ق. در ایران پرداخته شود. نکته قابل توجه در این بیاض، آن است که بیش از ۸۵ فقره مستقل در رشته‌های مختلف به زبان پارسی و عربی در آن وجود دارد که ۷۵ تن از چهره‌های سرشناس قرن هشتم ه. ق.، از آثار خود یا دیگران را انتخاب و به خط خود کتابت کرده‌اند. از این رو تنوع دستخط‌ها می‌تواند راهنمایی باشد برای رسیدن به مقصد مورد نظر که همان خط نستعلیق است و تاریخچه آن برای ما ایرانیان بسیار حائز اهمیت. در برخورد اول با نسخه خطی بیاض تاج‌الدین احمد وزیر و مشاهده دقیق دستخط‌های گوناگون به‌کاررفته در کتابت این نسخه، دریافت می‌شود که برخی خطوط آن

نقطه‌های شاخص معرفی شده (شاهنامه بایسنقری) تهیه شد. جدول بعدی، جهت مقایسه حروف منفصل تهیه شد. لازم به ذکر است که چون این مقاله مستخرج از پایان‌نامه است، بررسی بر روی حروف متصل نیز انجام شده که امید است نتایج آن در مقاله‌ای دیگر ارائه شود. در گام آخر، نتایج حاصل از بررسی‌های انجام‌شده بر روی نقطه‌ها و حروف منفصل با هدف بررسی سیر تحول و تغییرات به‌کاررفته در حروف خط نستعلیق و همچنین میزان تأثیرپذیری نستعلیق از خطوط نسخ و تعلیق مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل قرار گرفتند.

خط نستعلیق

از نیمه نخست سده هشتم ه. ق.، جنبش ابداع قلم‌های خاص ایرانیان آغاز شد که حاصل این خلاقیت و نوآوری پیدایش سه خط تعلیق، نستعلیق و شکسته نستعلیق بود و از اواخر سده هشتم ه. ق.، کاربرد خطوط شش‌گانه در کتاب‌ها کاهش یافت (پاکباز، ۱۳۹۵، ۶۰۰). پیدایش و تکامل خط نستعلیق با آمدن تیموریان به ایران و مرکزیت یافتن هرات و شیراز همزمان شد. در خطه فارس نیز پیشینه کتابت به نخستین سده‌های ه. ق. باز می‌گردد. از دوران هخامنشیان تا کنون خطه فارس، مرکزی جهت گردهمایی اهل فرهنگ و هنر بوده است، تا آن‌جا که حمله اسکندر، اعراب و مغول نیز نتوانست ریشه‌های فرهنگ و هنر اصیل ایرانی این دیار را از بین ببرد. بخت، یار شیرازیان بود که این منطقه در قرن هفتم ه. ق. از گزند مغولان در امان ماند و به این ترتیب در اوج آشفستگی‌های سیاسی و اجتماعی قرون هفتم و هشتم ه. ق.، فارس از جمله شکوفاترین مراکز هنری و ادبی در کشور ایران شد (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۰، ۷). نظرات درباره مبدع و واضع خط نستعلیق در متون، متفاوت است. از جمله می‌توان به رساله «صراط السطور» به قلم سلطان‌علی مشهدی اشاره کرد که از میرعلی فرزند حسن تبریزی به عنوان نخستین واضع و قانونمندکننده نستعلیق نام برده است و از سوی دیگر در برخی متون همانند «تحفه المحبین» اثر یعقوب سراج شیرازی (۱۳۷۶) آمده است که این خط همزمان در شیراز نیز ابداع شده است. می‌توان این‌گونه اظهار کرد که دو نظریه کلی ارائه شده است: از یک سو، برخی میرعلی تبریزی را واضع خط نستعلیق می‌دانند و از سوی دیگر، برخی بر این عقیده‌اند که میرعلی تبریزی این خط را به کمال رسانده و پیش از آن این خط در شیراز به ظهور رسیده است. مرحوم دکتر مهدی بیانی در خصوص خط نستعلیق اظهار کرده که خط نستعلیق مانند سایر اقلام به یک‌باره وضع نشده بلکه به تدریج حاصل شده است زیرا با بررسی برخی متون که از آغاز قرن هشتم ه. ق. کتابت

درباره این نسخه نیز ضروری است. با مطالعه پژوهش‌هایی که در این خصوص به رشته تحریر درآمده، این‌گونه دریافت می‌شود که تمام این پژوهش‌ها در حوزه متن‌شناسی صورت گرفته‌اند، نه نسخه‌شناسی که بررسی خطوط را شامل می‌شود. از جمله رساله برای اخذ درجه دکتری ادبیات فارسی با عنوان «نسخه منحصر به فرد بیاض تاج‌الدین احمد وزیر (۷۸۲ ه. ق.)»، از زمانی علویچه (۱۳۸۱) است که در آن به تصحیح، بازخوانی، رفع اغتشاش و ... پرداخته شده است. از دیگر پژوهش‌ها می‌توان مقاله «سفینه تاج‌الدین احمد وزیر»، از ذاکرالحسینی (۱۳۸۲) که در آن دو چاپ حروفی و عکسی بیاض با یکدیگر مقابله شده است و همچنین «جستاری در نسخه‌شناسی بیاض (سفینه) تاج‌الدین احمد وزیر (مورخ ۷۸۲ ه. ق.)»، افشار (۱۳۸۲) را نام برد که در آن به رسم‌الحرف، رسم‌الخط، تلفظ کلمات و ... پرداخته شده است. اما در هیچ‌یک، پژوهشی بر روی دستخط‌ها و نوع خطوط به‌کاررفته انجام نشده است.

روش تحقیق

ابتدا به متون مختلف جهت مطالعه و بررسی در خصوص تاریخچه پیدایش و شکل‌گیری خط نستعلیق مراجعه شد و نظریات پیشینیان جمع‌آوری گردید. پس از آن از طریق مراجعه حضوری به کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان، تصاویر دیجیتال بیاض تاج‌الدین احمد وزیر گرفته شد. گام بعدی مطالعه جهت متن‌شناسی بیاض بود که به کمک در دسترس داشتن نسخه چاپی آن، صورت گرفت. مقالات زیادی در زمینه آشنایی با این نسخه نفیس تهیه و تنظیم شده‌اند اما مهم‌ترین منبع در جهت کمک به خوانش متن این بیاض، نسخه چاپی آن به تحقیق و تصحیح علی زمانی علویچه است. در گام بعدی مقایسه خطوط به‌کاررفته در نسخه‌ها در دستور کار قرار گرفت. تمام خطوط به‌کاررفته در کتابت بیاض را می‌توان به پنج دسته تقسیم کرد که یکی از گروه‌ها «نستعلیق‌آغازین» است و از میان ۶۹ گروه دستخط مشاهده‌شده در بیاض، تنها ۱۰ گروه به خط نستعلیق آغازین هستند. پس از گروه‌بندی و شناسایی خطوط در بیاض، نوبت به تجزیه و تحلیل نرم‌افزاری خطوط نستعلیق آغازین رسید. بدین صورت که در هر ۱۰ گروه بیاض، حروف منفصل شناسایی شدند. به جهت مقایسه خطوط نستعلیق آغازین موجود در بیاض به شاخصی نیاز بود، از این رو شاهنامه بایسنقری به خط جعفر تبریزی، با تاریخ کتابت ۸۳۳ ه. ق.، محفوظ در کتابخانه کاخ گلستان، به عنوان شاخص به منظور مقایسه خطوط در این پژوهش انتخاب شد. سپس جدولی جهت بررسی انواع نقطه‌های به‌کاررفته در نمونه‌های نستعلیق‌آغازین در بیاض و مقایسه آن‌ها با

تصویر ۱. کلیات اشعار خواجه کرمانی. مأخذ: کتابخانه ملی ایران، شماره ۱۲۴۹۳-۵.

ثبت رسیده و سال‌ها در آنجا نگهداری شده و سرانجام در شهریور ۱۳۵۰ به کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان منتقل گردیده است (حصاری، ۱۳۶۶، ۳۴) و امروزه با شماره بازیابی ۲۱۰-۳ در آنجا نگهداری می‌شود.

انواع خطوط به‌کاررفته در بیاض

پس از مطالعه و بررسی بیاض تاج‌الدین احمد، انواع خطوط به‌کاررفته در آن، به‌طور کلی، به پنج دسته تقسیم‌بندی شدند، که در **جدول ۱** تصویری از هر خط را به عنوان نمونه می‌توان مشاهده کرد.

از آن‌جا که اساس این پژوهش بررسی پیدایش خط نستعلیق است، با صرف‌نظر کردن از سایر خطوط موجود در بیاض، ابتدا تمام نمونه‌های نستعلیق آغازین در این نسخه شناسایی شده و ده نمونه مشخص آن را تفکیک کرده و در **جدول ۲** برای نمونه، بخشی از هر یک به همراه توضیحاتی در خصوص تاریخ کتابت، کاتب و کد شناسایی که توسط نگارندگان به آن اختصاص داده شده، آورده شده است.

مقایسه و بررسی خطوط بیاض

پس از بررسی خطوط نستعلیق آغازین در بیاض، به جهت سهولت در مقایسه انواع خطوط، جدول‌هایی تهیه شد. در **جدول ۳** مقایسه نقطه‌ها با شاخص که همان شاهنامه‌بایسنقری است، صورت گرفته است.

شده‌اند، این‌گونه استنباط می‌شود که قلم نسخ به تدریج و به واسطه سرعت قلم، کم‌کم به خط تعلیق متمایل شده و در حدود سال ۷۵۰ ه. ق.، نسخه‌هایی مشاهده شده که از میان اقلام متداول، به خط نستعلیق نزدیک‌تر و شبیه‌تر است. بنابراین اگر میرعلی تبریزی، تصرفی در این خط کرده آن است که خط نستعلیق را قانونمند ساخته است (بیانی، ۱۳۶۳، ۴۴۳).

با توجه به وجود نسخه‌هایی که در آغاز سده هشتم ه. ق. به خط نستعلیق آغازین کتابت شده‌اند، از جمله کلیات اشعار خواجه کرمانی با تاریخ ۷۵۰ ه. ق. به خط محمد بن عمران الکرمانی (تصویر ۱) می‌توان ادعان داشت که پیدایش و تکامل خط نستعلیق، در دو دوره صورت گرفته است: دوره نخست، از واپسین سال‌های سده هفتم آغاز شده و تا سال هشتصد ادامه داشته اما کاتبان، به کرسی، تناسب و ... آگاه نبوده‌اند. دوره دوم نیز از سال هشتصد آغاز شده و مفردات و مرکبات به دور و سطح قطعی و مناسب رسیده‌اند (مایل هروی، ۱۳۹۷، ۳۶۵). با توجه به اشاره بعضی از رسالات خوشنویسی و همچنین با بررسی نسخ خطی، می‌توان چنین نتیجه گرفت که خط نستعلیق در آغاز در دو مکتب خوشنویسی شیراز و تبریز شکل گرفته و ظاهراً از همان ابتدا در هرات و بغداد نیز نفوذ کرده است (جباری، ۱۳۸۷، ۸۱).

بیاض تاج‌الدین احمد وزیر

در میان نسخه‌های شناسایی شده که در محدوده زمانی نیمه دوم سده هشتم ه. ق. به خط نستعلیق آغازین کتابت شده‌اند، بیاض تاج‌الدین احمد وزیر به عنوان اساس این پژوهش به جهت بررسی روند شکل‌گیری و پیدایش خط نستعلیق انتخاب شده است، از این رو ضروری است تا ابتدا توضیحات مختصری جهت آشنایی با این نسخه ارائه شود. این بیاض نسخه نفیسی است که در نیمه دوم سده هشتم ه. ق. در شیراز برای تاج‌الدین احمد وزیر که مقارن با سلطنت شاه شجاع (۷۶۰-۷۸۶ ه. ق.) وزارت فارس را بر عهده داشته، فراهم شده است و شامل یادداشت‌ها، اشعار، و مکتوبات یادگارگونه است و به لحاظ تفاوت در رسم‌الخط و شیوه کتابت مرسوم در قرن هشتم ه. ق. در ناحیه فارس حائز اهمیت است (افشار، ۱۳۸۲، ۳۵). این نسخه را فضل‌الله بن روزبهان بن فضل‌الله خنجی، معروف به خواجه مولانا که خود دانشمندی فاضل بوده، به سال ۹۱۱ ه. ق. در هرات خریده و یادداشت ارزشمندی در آغاز آن به یادگار گذاشته است. پس از آن، از سرنوشت نسخه اطلاعی در دست نیست تا قرن اخیر که با افتتاح کتابخانه عمومی شهرداری اصفهان در سال ۱۳۰۳، به آن‌جا راه یافته و به تاریخ هفتم دی ماه ۱۳۰۵ به شماره ۹۴۰ در دفتر کتابخانه عمومی اصفهان به

جدول ۱. خطوط به کاررفته در کتابت بیاض. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	نوع خط	نمونه تصویری
۱	رقاع	
۲	نسخ	
۳	تعلیق	
۴	نستعلیق آغازین	
۵	تحریری ^۱	

بیاض، می‌توان اذعان داشت که در تمام حروف دونقطه‌ای، نقطه‌ها بر روی یک کرسی فرضی کاملاً افقی و در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. این کرسی فرضی افقی در زیر دونقطه‌ها، در کتابت شاهنامه بایسنقری نیز قابل رؤیت است.

- حروف سه‌نقطه‌ای

زاویه به کاررفته در نگارش سه‌نقطه‌ها، در انواع خطوط بیاض، با یکدیگر تفاوت دارد. در برخی نمونه‌ها از جمله کد ۲۴، ۳۱ و ۴۴ شبیهی حدود ۱۵ درجه مشاهده می‌شود، در کد ۳۴ شبیهی کمتر از ۱۵ درجه و در نمونه‌های ۰۳، ۴۶ و ۶۸ این شیب کمی بیشتر از ۱۵ درجه است. از سوی دیگر کدهای ۰۲، ۱۵ و ۲۰ فاقد شیب هستند، و می‌توان برای آن‌ها کرسی کاملاً افقی متصور شد. در جدول ۳ این زوایا مشخص شده‌اند.

مفردات منفصل

پس از بررسی نقطه‌ها، نوبت به حروف منفصل رسید. **جدول ۴ و ۵** مقایسه میان نحوه کتابت حروف منفصل را نشان می‌دهد. این مقایسه علاوه بر آنکه به بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های حروف به کاررفته در بیاض با شاخص مورد بحث می‌پردازد، درباره شباهت و گرایش هر حرف به سمت خط نسخ و تعلیق نیز صحبت می‌کند.

با بررسی در نحوه کتابت حروف این‌گونه دریافت شد که در کتابت حروف منفصل رد پای هر دو خط نسخ و تعلیق قابل مشاهده است. به عنوان مثال نحوه نگارش حرف «الف» در کدهای ۰۲ و ۰۵ از قوانین خط نسخ تبعیت کرده‌اند و کمی به «الف» بایسنقری نزدیک هستند. حرف «ب» با کد

با دقت در **جدول ۳**، در می‌یابیم که مقایسه نقطه‌ها را می‌توان از سه منظر بررسی کرد:

• حجم و اندازه نقطه‌ها

با توجه به **جدول ۳** چنین استنباط می‌شود که اندازه تک‌نقطه‌ها در تعدادی از گروه‌های مورد بررسی، بزرگتر از دونقطه‌ای‌ها و سه‌نقطه‌ای‌هاست. آن دسته از حروف تک‌نقطه‌ای که اندازه نقطه‌هایشان بزرگتر از دو و سه نقطه‌ای همان گروه هستند، عبارتند از: کد شناسایی ۰۲، ۱۵، ۲۰، ۲۴، ۴۶ و ۶۸. در صورتی که در نستعلیق پیشرفته که نمونه‌های آن در شاهنامه بایسنقری قابل مشاهده است، اندازه و حجم تمام نقطه‌ها در حروف یک‌نقطه‌ای، دونقطه‌ای و سه‌نقطه‌ای یکسان است. از دیگر ویژگی‌ها، تفاوت اندازه نقطه‌ها نسبت به یکدیگر در کتابت نقطه‌های یک حرف است. در بعضی نمونه‌ها، اندازه نقطه‌ها برابر و در بعضی متفاوت است. گروه‌هایی که اندازه نقطه‌ها با یکدیگر تفاوت دارد، عبارتند از: سه‌نقطه‌ای با کد ۰۲، دو و سه‌نقطه‌ای با کد ۲۴، دو و سه‌نقطه‌ای با کد ۴۴ و سه‌نقطه‌ای با کد ۴۶.

• فواصل نقطه‌ها

در تمام نمونه‌ها، بین نقطه‌ها در حروف دو و سه‌نقطه‌ای، فاصله چشمگیری مشاهده می‌شود که این نکته در شیوه نگارش بایسنقری هم قابل مشاهده است.

• زاویه نقطه‌ها

به دلیل تفاوت‌ها ضروری است زاویه نقطه‌ها را در حروف دو و سه‌نقطه به طور مجزا بررسی کرد.

- حروف دونقطه‌ای

با توجه به انواع خطوط نستعلیق آغازین مورد بررسی در

جدول ۲. نمونه‌های خط نستعلیق آغازین در بیاض. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	نمونه خط نستعلیق آغازین	تاریخ کتابت	کاتب	کد شناسایی	صفحه
۱		بی تا	بی‌کا	۰۲	۴
۲		بی تا	بی‌کا	۰۲	۱۷
۳		بی تا	یحیی بن معین	۱۵	۱۲۵
۴		بی تا	جلال‌الدین فرج‌الله بن رضوان تبریزی	۲۰	۱۵۹
۵		۷۸۲ ه. ق.	؟	۲۴	۱۹۲
۶		۷۸۲ ه. ق.	شهاب بن شمس‌الدین محمد شهاب	۳۱	۲۲۵
۷		۷۸۲ ه. ق.	بی‌کا	۳۴	۲۴۲

نسخ دارد و در گروه ۴۶ تمایل به تعلیق. «قاف» در کد ۱۰ شباهت به نسخ دارد. در نگارش «کاف» و سرکشش، تنها کد ۱۵ کمی قانونمند است. نکته قابل توجه آن است که گویی کاتبان تمایلی به کشیدن «کاف» نداشته‌اند. «لام» در کد ۰۲ به سمت نسخ است. حرف «میم» در کد ۰۲ و ۳۴ نسخ‌آمیز است و در کدهای ۰۳، ۲۰، ۴۴ و ۴۶ بسیار نزدیک به «میم» بایسنقری. دو نوع «نون» در کد ۰۲ کاملاً نسخ است، در کد ۲۰ تعلیق و کد ۴۴ بسیار نزدیک به بایسنقری.

شناسایی ۲۰، بسیار شبیه به «ب» در خط بایسنقری است. با کمی تأمل در شیوه کتابت حرف «جیم» درمی‌یابیم که در کدهای ۲۴ و ۶۸ رد پای خط تعلیق بسیار قابل توجه است. گویا کاتبان در کتابت حرف «سین» از قوانین خطوط نسخ و تعلیق پیروی نکرده و به نگارش سلیقه‌ای پرداخته‌اند اما در کتابت «سین» کشیده با کد ۱۵، تأثیر خط تعلیق ملموس است. «عین» در کد ۰۲ نیز کاملاً به شیوه خط نسخ است و در کد ۲۴ تعلیق‌گونه. کتابت «ف» در گروه ۰۳ تمایل به

جدول ۳. مقایسه میان کتابت نقطه‌های خطوط. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	کد شناسایی	یک نقطه	دو نقطه	سه نقطه
۱	۰۲	با	تا	شا
۲	۰۳	خا	تا	عش
۳	۱۵	با	مت	شر
۴	۲۰	خو	نس	مشر
۵	۲۴	با	لست	شا
۶	۳۱	فا	لستم	صشا
۷	۳۴	خسر	حست	نشر
۸	۴۴	ان	قش	مشر
۹	۴۶	خند	لست	شا
۱۰	۶۸	ند	لست	کشا
۱۱	بایسنقری	ز	پی	شسر

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۴. مقایسه میان کتابت حروف منفصل. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	کد	الف	ب	جیم	سین	سین کشیده	عین	ف	شناسایی
۱	۰۲	ا	ب	ج	س	س	ع	ف	
۲	۰۳	ا	ب	-	س	س	-	ف	
۳	۱۵	ا	ب	ع	س	س	ع	ف	
۴	۲۰	ا	ب	-	-	-	-	-	
۵	۲۴	ا	ب	ع	س	س	ع	ف	
۶	۳۱	ا	ب	ع	-	س	ع	-	
۷	۳۴	ا	ب	ج	-	س	ع	-	
۸	۴۴	ا	ب	ج	-	س	-	-	
۹	۴۶	ا	ب	ع	س	-	ع	ف	
۱۰	۶۸	ا	ب	ج	-	س	ع	-	
۱۱	بایسنقری	ا	ب	ج	س	س	-	ف	

مشاهده است. حرف ر (ز) نیز جزو حروفی است که تمایل به تبدیل شدن آن به نستعلیق در کدهای متعددی دیده می‌شود. همچنین سین (شین) کشیده به خصوص در کدهای ۳۴ و ۴۴، بسیار شبیه به نستعلیق بایسنقری است. شایسته است که به حروف لام و میم و قابلیت‌های بالایشان برای تبدیل شدن به نستعلیق نیز اشاره کرد.

نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج به‌دست‌آمده اکنون ضروری است به پرسش‌های پژوهش پاسخ داد: می‌توان گفت که این بررسی پیش از هر چیز، به دنبال آن بوده تا با قاطعیت ادعان نماید

در کتابت «واو» قاعده مشخصی دیده نمی‌شود. شیوه کتابت «ه» در خطوط متفاوت است. «ی» در کدهای ۰۲، ۱۵ و ۳۱ شبیه به «ی» در بایسنقری هستند. در کدهای ۴۶ و ۶۸ نوع دومی از «ی» مشاهده می‌شود که متعلق به خط نسخ است. همچنین با دقت در کتابت حروف، می‌توان در مجموع مشاهده کرد که کدام حروف در ابتدا، ظرفیت و قابلیت بیشتر و سریع‌تری برای تبدیل شدن به حروف نستعلیق را داشته‌اند. این حروف عبارتند از ب (پ/ت/ث) که نمونه بارزش در کدهای ۰۳ و ۳۱ کاملاً مشهود و شبیه به شاخص است. حرف د (ذ) نیز ظرفیت بالایی برای تبدیل شدن به نستعلیق داشته که در کدهای ۰۳، ۱۵، ۳۴، ۴۴ و ۶۸ قابل

جدول ۵. مقایسه میان کتابت حروف منفصل. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	کد	قاف	کاف	لام	میم	نون	واو	ه	ی
۱	۰۲	-	ک	ل	م	ن	و	ه	ی
۲	۰۳	ق	-	ل	م	ن	و	ه	ی
۳	۱۵	ق	ک	ل	م	ن	و	ه	ی
۴	۲۰	-	ک	ل	م	ن	و	ه	ی
۵	۲۴	ق	ک	ل	م	ن	و	ه	ی
۶	۳۱	ق	ک	ل	م	ن	و	ه	ی
۷	۳۴	-	ک	ل	م	ن	و	ه	ی
۸	۴۴	-	-	-	م	ن	-	ه	-
۹	۴۶	ق	س	ر	م	ن	و	ه	ی
۱۰	۶۸	ق	-	ل	م	ن	و	ه	ی
۱۱	بایسنقری	-	ک	ل	م	ن	و	ه	ی

دلیل بازکردن صحافی قدیمی دچار آشفته‌گی و اغتشاش شده است، و نیز برخی از مکتوبات آن فاقد تاریخ کتابت هستند، سیر دقیق تحول در خطوط بیاض قابل بررسی نبود. از میان ده گروهی که به خط نستعلیق آغازین کتابت شده بودند، چهار گروه دارای تاریخ کتابت ۷۸۲ ه. ق. و یک گروه دارای تاریخ ۸۰۲ ه. ق. است. حروف گروهی که به تاریخ ۸۰۲ ه. ق. کتابت شده، کمک بزرگی در جهت بررسی سیر تحول خط نستعلیق به نگارندگان کردند. در بررسی‌های صورت گرفته، بیشترین شباهت میان خطوط بیاض با خط بایسنقری، شاخص مورد بحث، در گروه با کد شناسایی ۶۸ قابل مشاهده است. لازم به ذکر است که در همین گروه با تاریخ کتابت ۸۰۲ ه. ق.، همچنان نشانه‌هایی از خط تعلیق مشاهده می‌شود. و این مشاهدات، نظریه آن دسته از افرادی را که در طول تاریخ، خط «نستعلیق» را نسخ‌کننده خط

که میرعلی تبریزی (وفات ۸۰۳ ه. ق.) یگانه واضع خط نستعلیق نیست و تنها این خط را سر و سامان بخشیده است. این حقیقت با نگاهی، هر چند اجمالی، به یافته‌های این پژوهش قابل استناد است. از سوی دیگر، از آنجایی که بیاض تاج‌الدین احمد وزیر، در قرن هشتم ه. ق. در شهر شیراز گردآوری شده، و خطوط به‌کاررفته در کتابت این نسخه، اساس این پژوهش است، می‌توان گفت که با توجه به یافته‌های این بررسی، «یکی» از زادگاه‌های خط نستعلیق شهر شیراز است. پرسش دیگری که در ابتدای این پژوهش، ذهن نگارندگان را به خود معطوف کرده بود، آن است که با توجه به دستخط‌های گوناگون در بیاض تاج‌الدین احمد وزیر، می‌توان مسیری را که خط نستعلیق آغازین طی کرده و به نستعلیق کامل و دقیق رسیده است مطالعه کرد؟ لازم به توضیح است از آنجا که برگ‌های بیاض به

- جباری، صداقت. (۱۳۸۷). تکوین و تطور خط نستعلیق در سده هشتم و نهم ه. ق. هنرهای زیبا، (۳۳)، ۷۷-۸۵.
- چهارزی، منصور. (۱۳۸۰). تاریخچه تکوین خط نستعلیق، رشد آموزش تاریخ، (۸)، ۲۴-۲۷.
- حصاری، میرهدایت. (۱۳۶۶). بیاض تاج‌الدین احمد وزیر. کیهان فرهنگی، (۴۰)، ۳۲-۳۴.
- خزایی محمد و فرید، امیر. (۱۳۹۲). سخنی در پیدایش نستعلیق. کتاب ماه هنر، (۱۸۴)، ۳۴-۴۱.
- ذاکرالحسینی، محسن. (۱۳۸۲). سفینه تاج‌الدین احمد وزیر. نامه فرهنگستان، (۲۱)، ۱۴۳-۱۶۲.
- زمانی علویجه، علی. (۱۳۸۱). نسخه منحصر به فرد بیاض تاج‌الدین احمد وزیر (تصحیح، بازخوانی، رفع اغتشاش، تعریب، تعلیقات و تهیه فهرس). قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- سراج شیرازی، یعقوب بن حسن. (۱۳۷۶). تحفه المحبین (به کوشش کرامت رعناحسینی و ایرج افشار). تهران: نقطه و میراث مکتوب.
- شاهنامه بایسنقری. (۱۳۵۰). تهران: شورای مرکز جشن‌های شاهنشاهی.
- شفیع‌علویجه، مریم و محرابی، آزاده. (۱۳۹۸). شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران و نقش آن بر پیدایش و تکامل خط نستعلیق. در همایش ملی خوشنویسی و نگارگری. ایران، اصفهان.
- فاضل نیشابوری، فضل‌الله. (۱۳۸۱). پیدایش خط نستعلیق و میرعلی تبریزی. کتابداری و اطلاع‌رسانی، (۱۸)، ۸۷-۱۰۲.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۹۰). مجموعه مقالات خوشنویسی گردهمایی مکتب شیراز. تهران: متن.
- مایل هروی، نجیب. (۱۳۹۷). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

تعلیق دانسته‌اند و همواره اظهار داشته‌اند که «با پیدایش خط نستعلیق، بازار خط تعلیق به سردی گراییده است» نفی می‌کند. می‌توان اذعان داشت که خط نستعلیق «از قواعد دو خط نسخ و تعلیق ترکیب شده است» و میرعلی تبریزی نخستین کسی است که این خط را قانونمند ساخته و به آن نظم و ترتیب بخشیده است.

در انتها، به پژوهشگران در حوزه خط و کتابت، پیشنهاد می‌شود تا بررسی‌هایی را بر روی حروف به‌کاررفته در کتابت نسخه‌هایی که متعلق به نیمه دوم سده هشتم ه. ق. هستند، انجام دهند تا بتوان به نتایج چشمگیری در خصوص شکل‌گیری خط ارزشمند نستعلیق رسید.

پی‌نوشت‌ها

۱. در خط «تحریری» نازکی و پهنی قلم وجود ندارد و گویی نگارش با خودکار صورت گرفته است، از این رو قواعد زیبایی‌شناسی تا اندازه‌ای در آن قابل اجرا نیست.

فهرست منابع

- افشار، ایرج. (۱۳۸۲). جستاری در نسخه‌شناسی بیاض (سفینه) تاج‌الدین احمد وزیر. نامه بهارستان، ۴(۱ و ۲)، ۳۵-۵۳.
- بیاض تاج‌الدین احمد وزیر. (۱۳۵۳). زیر نظر ایرج افشار و مرتضی تیموری. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- بیانی، مهدی. (۱۳۶۳). احوال و آثار خوشنویسان. تهران: علمی.
- پاکباز، روئین. (۱۳۹۵). دایره المعارف هنر. تهران: فرهنگ معاصر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:
کاردار طهران، دلارام و قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۴۰۰). بررسی شکل‌گیری حروف منفصل در خط نستعلیق براساس بیاض تاج‌الدین احمد وزیر. باغ نظر، ۱۸(۱۰۴)، ۵۹-۶۸.

DOI:10.22034/BAGH.2021.282072.4862
URL: http://www.bagh-sj.com/article_140749.html